

ӘОЖ 902/904

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАС ДӘУІРІНІҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Молдағали Ғани Қайратұлы

ganimoldagali004@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тарих факультеті 1 курс студенті

Ғылыми жетекшісі – т.ғ.к., доцент Ұ.Ұ.Үмітқалиев

Шығыс Қазақстан географиялық орналасуына байланысты табиғатының алуан түрлілігімен және археологиялық ескерткіштері бар ежелгі мәдинеттер мен өркениеттердің бай мұрасымен ерекшеленеді. Мұнда ерте тас дәуірінен мысты-тас дәуіріне дейінгі көптеген тас дәуірін сипаттайтын археологиялық ескерткіштер ашылғаны белгілі. Олардың көбі жер бетіне жақын жатқан артефактілермен сипатталады. Ұзақ уақыт бойы отандық және шетелдік ғалымдар археологиялық зерттеулерді зерттеу үшін әртүрлі ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Соның нәтижесінде табылған тас ғасырына тән археологиялық ескерткіштерге жалпылай сипаттама берсек.

Кейінгі палеолит Үңгірі 1950 жылы табылған және Бұқтырманын оң жағалауындағы мүйісте орналасқан. Үңгір аузы батысқа қарайды және шатырмен біріктірілген екі үңгірден тұрады. Қазба жұмыстарының нәтиже сінде шығыс бөлігінде 30-50 см тереңдікте және батыста 60-170 см тереңдікте палеолит бұйымдары табылды. Сонымен қатар, жануарлардың сүйектерінің сынықтары анықталды мүйізтұмсық, бизон, үңгір арыстаны. Құралдардың сипаты жоғарғы палеолитке жататыны туралы дерек береді [1].

1952 жылы Үңгір тұрағында түбінің бір бөлігін ашып, бақылай алу мүмкіндігі пайда болды (қазба жетекшісі Э.Р. Рыгдолон). 11 пышақ тәрізді пластиналар, келбеті жоғарғы

палеолитке жататын 15 жаңқа, жануарлардың белгісіз сүйектері және көмір табылды. 1954 жылы И.И. Гохманнын басшылығымен ШКАЭ палеолиттік отряды үнгір тұрағын зерттеуді аяқтады. Үнгірдің кіреберісіндегі және кіші үнгірдегі қазба жұмыстарының жалпы ауданы 210 шаршы метрді құрады. Кіші үнгірде жануарлар сүйектерінің көптеген қалдықтары бар мәдени кабат табылды. 0,8 м тереңдікте күл дақтары кездесті. Табылған 17 артефактілер, олардың арасында тас қару, пышақ типтес құралдар, өңделген, архаикалық жаңқалар кездеседі. Көптеген палеостеологиялық материалдар мамонт, мүйізтұмсық, буғы, құлан, қаракұйрық, қоңыр аю, үнгір гиенасы және Кноблех түйелеріне тиесілі. Тұрақтың түпкілікті қойылған уақыты кейінгі палеолит [2].

1958 жылы Н.К. Верещагин мен Н.Н. Мельникова С.С. Черников үнгірінен табылған мол сүйек материалына палеонтологиялық талдау жасады. Авторлар мұнда жылқының, қарабайыр бизонның, арқардың, үнгір гиенасының, маралдың, мүйізтұмсықтың, қоңыр аюдың, құланның, қасқырдың, еліктің, түйенің, мамонттың, борсықтың, кәмшаттың, сондай-ақ алақоржынның, су егеуқұйрғының, зокордың, егеуқұйрықтың, ұзын құйрықты гофердің, суырдың және басқа да ұсақ жануарлардың сүйек қалдықтарының бар екенін анықтады. Зерттеушілердің айтуынша, әсіресе үлен тұрықты Кноблех түйелерінің қалдықтарын табу ерекше қызығушылық тудырған [3].

Ново-Никольское кейінгі палеолит тұрағы Ертістің оң жағалауында орналасқан. Ескерткішті 1950 жылы С.С. Черниковтың басшылығымен КСРО ҒА ТММИЛБ ШКАЭ және КазССР ҒА Тарих, археология және этнография институты зерттеді. Бөліністер табылғаннан кейін, мүйіске барлау құралдары қойылды. Нәтижесінде келесі заттар анықталды: үшбұрыш пішінді жаппай қырғыш, екінші рет өңделген шыбық тәрізді құрал, призмалық нуклеус, пышақ тәрізді пластиналар және үнгірден табылған заттарға ұқсас құралдар. Бұл тұрақ жоғарғы палеолит дәуірінен басталады. Алтайдағы кейінгі палеолит тұрақтарына, Енисейдегі Афонтова тауына және басқаларына ұқсас келеді

Ново-Никольское ауылының жанындағы мәдени қабаты бар тұрақты іздеу үшін қазба жұмыстары кеңейтіліп, 12 шурф салынды. Шурфтардан мәдени кабаттар табылған жоқ. Жер үсті жұмыстары нәтижесінде сынықтардағы қырғыштар, шыбықтар, нуклеус, пышақ тәрізді пластиналар, тас сынықтары, бүйірлік нуклеус табылды. Тұрақ шамамен Ертіс бойынан жоғары орналасқан. Ал қарулар мұнда сумен немесе мұзбен жеткен.

Кейінгі палеолит Қанай тұрағы Қанай ауылынан 1 км жерде орналасқан тұрақ Э.Р. Рыгдылонның басшылығымен қазіргі жұмыстардың үйінділерінен кездей соқ табылған. Мұнда үшбұрыш пішіндегі қырғыш құрал, қарама-қарсы ұштарында ретушті бар төрт бұрышты жаңқа, шетінде ретуші бар көлемді кең пластинаның сынықтары анықталды. Табылған заттар бизон мен бұғының сүйектерін толықтырады [4].

Қанай ауылынан іздеу жұмыстары 1952 жылы жалғасты. Табылған заттар екі топқа бөлінеді: дөңгелек, патинизацияланған және сыртқы өзгерістерге ұшырамаған артефактілер. Бірінші топ, сөзсіз, кейінгі мустьерлік көрініске тән. Екінші топтағы тас бұйымдар типологиялық белгілері бойынша жоғарғы палеолит дәуіріне жатады.

1955-56 жылдары мұнда А.А. Крылованың басшылығымен жұмыс жүргізілді. Ол Үлкен Нарым ауданында 500-ден астам тастан жасалған бұйымдар жиналған екі орын тапты.

Усть-Нарымның орналасқан жері Нарым өзенінің ежелгі аңғарында орналасқан. Табылған заттар арасында ұзартылған тастан жасалған үлкенінен кішкентайына дейін жиектерінде ретушті және ретуші жоқ тақтайшалар басым. Табылған заттар арасында сопақша пішінді, жалпақ диск тәрізді кәдімгі пластинаның ұштарындағы екі қырғыш құрал кездеседі. Материал іс жүзінде зеңжардан және әлсіз жұмырланған. Пішіні мен өңдеу техникасы бойынша құралдар жоғарғы палеолит дәуіріне жатады [5].

Свинчатка тұрағының орналасқан жері Нарымның екінші делювиалды-пролювиалды терраса тәрізді жотасындағы Свинчатка ауылының жанында, өзеннен 18-35 м биіктікте орналасқан. Порфирит пен қара және жасыл шақпақ тастарына көптеген жаңқалар жиналды. Салынған шурфтар мәдени кабаттын болуын растамады. Ауылдың батысында жасыл порфирит тастан жасалған бұйымдар табылды: жаңқалар мен әр түрлі мөлшердегі

пластиналар, өрескел қырғыштар, ұшты қырғыштар, призмалық пішінді нуклеустар. Жалпы, бұл материал Усть-нарымға ұқсас және жоғарғы палеолит дәуіріне жатады деген қорытынды жасалды [6].

Тас жағалаулардың бетінде орналасқан артефактілер 1956 жылы табылған. 15 данадан астам жинақ бар. Жұмырлану дәрежесінің бөліну сипатына сәйкес оны екі топқа бөлуге болады:

1) архаикалық өңдеу белгілері бар қатты илектелген-қысқартылған тұрақты емес үшбұрышты ұзартылған пішінді, кейбіреулерінде ретушь іздері бар, төменгі жазықтықпен дөнес бұрыш жасайтын соққы алаңдары бар; массивтік бөліктегі қырғыш;

2) ретушпен өңделген шеттері бар үлкен өлшемді ұзартылған пластиналардың (ұзындығы 8-6 см, ені 4-3 см) екі немесе үш бойлы қыры бар дөнес арқасы болады; пішіні бойынша бір немесе екі соққы алаңы бар призмаға жақын нуклеустар (5 дана); ұзартылған пластинаның ұштарындағы екі ұқсас қырғыштар [7].

Тас артефактілерді табылған белгілі ескерткіштердің (Қанай, Усть-Нарым, Свинчатка, Үлкен және Кіші Нарым тұрақтары) заттарымен салыстыру негізінде олар жоғарғы палеолит дәуіріне жатады деп есептеледі.

Қорытындылай келе, Шығыс Қазақстанның тас дәуірі бүгінгі күнге дейін қомақты зерттелгені белгілі алайда қазіргі таңда жаңа зерттеулер арқылы заманауи зерттеулерді атсалыстыра отырып, жаратылыстану ғылымдарының негізінде тереңінен зерттеу мәселесі туындап отыр, олай деуге себеп Шығыс Қазақстан өңірі Алтай, Тарбағатай, Шыңғыстау тау жоталарымен бірге үлкен өзен көл жүйелері Зайсан, Марқакөл, Алакөл сияқты көлдердің және ірі өзендердің Ертіс алабы, Бұқтырма, Үлбі сияқты өзендердің болуы көне дәуірден ақ адам баласына тіршілігіне қолайлы өңір болғандығын көрсетеді. Сондықтанда осы өлкелерді кешенді тас дәуірінің зерттеулерін жүргізу алдағы зертеулеріміздің өзегі болмақшы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Черников С.С. Шығыс Қазақстандағы палеолиттік тұрақтардың табылуы // ҚазКСР ҒА Хабаршысы. - 1951. - №12. - б.63-70; ол: 1950 жылғы Шығыс Қазақстан экспедициясы. КСИМК, ВЫП. 48. 1952: ол: Шығыс Қазақстан экспедициясының жұмыстары туралы //КСРО ҒА Материалдық мәдениет тарихы институтының баяндамалары мен далалық зерттеулері туралы қысқаша хабарламалар. - 1956. - Шығ. 64. - Б. 43-55

2. Гохман И. И. Бұқтырмадағы «Үңгір» палеолит тұрағы // КСРО ҒА Материалдық мәдениет тарихы институтының баяндамалары мен далалық зерттеулері туралы қысқаша хабарламалар. Шығ.67. - б. 54-58. - 1957. -

3. Верещагина Н. К., Мельникова Н. И. Шығыс Қазақстан мен Алтай өлкесіндегі археологтардың зоогеографиялық ашылымдары // Бүкілодақтық географиялық қоғамның жаңалықтары. - 1958. - Т. 90. Шығ. 4. - б.385-387.

4. Черников С. С. Шығыс Қазақстанның ежелгі тарихын зерттеу. КСИМК, 1957, № 69, 12-21 б.

5. С.С. Черников Шығыс Қазақстан экспедициясының жұмыстары туралы // КСРО ҒА Материалдық мәдениет тарихы институтының баяндамалары мен далалық зерттеулері туралы қысқаша хабарламалар. - 1956. - Шығ. 64. - Б.43-55.

6. Крылова А.А. Шығыс Қазақстандағы жана палеолиттік орындар // КСРО ҒА Материалдық мәдениет тарихы институтының баяндамалары мен далалық зерттеулері туралы қысқаша хабарламалар. 1959. - Шығ. 76. - с. 28-32.;

7. Крылова А. А. Шығыс Қазақстандағы тас дәуірінің табыстары // КазКСР ҒА Тарих, археология, этнография институтының еңбектері. - 1961. - Т. 12. - 87-91 б.